

РОЗДІЛ 4

ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Северин-Мрачковська Л. В.

1. Релігійний характер середньовічного світогляду і філософії
2. Суперечка номіналістів та реалістів про природу загальних понять
3. Періоди в розвитку середньовічної філософії: специфіка, основні представники, засадничі ідеї
4. Характерні риси та значення філософії епохи Середньовіччя

Після опрацювання матеріалів теми студент має

знати:

- релігійно-філософські традиції, що визначали середньовічну культуру;
- головні етапи розвитку філософії доби Середньовіччя та їхню специфіку;
- суть філософських учень видатних представників середньовічної філософії;
- особливості філософії Середніх віків;
- значення філософії Середньовіччя для сучасної філософії;

вміти:

- самостійно опрацьовувати додаткову літературу для поглибленого аналізу питань теми;
- чітко орієнтуватися в належності конкретного філософа до того чи іншого періоду середньовічної філософії;
- застосовувати навички провадження дискусії, аргументовано викладати та захищати власну точку зору;
- застосовувати навички наукового обґрунтування власної позиції.

1. Релігійний характер середньовічного світогляду і філософії

Філософія Середньовіччя розвивалася переважно в умовах феодалізму (V–XV ст.). Її формуванню передували зміни не лише царині політико-економічних відносин, але й насамперед у світоглядній орієнтації тогочасного суспільства. Поступовий розвиток монотеїстичної релігійності (від латин. *monos* — один), тобто, релігійності, ґрунтованої на вірі в єдиного Бога, привів до перемоги християнства, яке з часом стало панівною релігійною ідеологією в Європі. Ця обставина й визначила зміст і форму середньовічної філософії.

Зазначимо, що світогляд та життєві принципи ранньохристиянських общин початково формувалися у протистоянні язичницькому світу. Однак, позаяк християнство набувало дедалі більшого впливу та поширення, воно почало потребувати раціонального обґрунтування своїх догматів. З цією метою почали здійснюватися спроби використовувати вчення античних філософів, насамперед Плотіна.

Таким чином, середньовічне мислення та світосприйняття визначали дві різні традиції: християнське одкровення, з одного боку, та антична філософія, переважно в її ідеалістичному варіанті, — з другого.

Основні представники філософії епохи Середньовіччя: Тертуліан Карфагенський, Августин Аврелій (Блаженний), Альберт Великий, Северин Боецій, Фома (Тома) Аквінський (Аквінат), Іоанн Росцелін, Ансельм Кентерберійський, П'єр Абеляр.

Характерна риса середньовічної філософії — яскраво виражений релігійний характер. Ідеї християнського монотеїзму стали засадничими для середньовічної філософії, зокрема, визначили сутність учень про буття, пізнання та людину.

Так **учення про буття** ґрунтується на *ідеї Божественного* творення — провідній ідеї християнського монотеїзму. Джерелом усього суцього проголошується Бог, який є вічним, незмінним, всемогутнім, всюдисущим, всеблагим та всезнаючим. Бог створив світ з нічого, актом своєї волі. Створений світ не є самостійним, оскільки він є результатом Божественного творення. Звідси його залежність від волі Господа Бога, його мінливість, швидкоплинність.

Характерною рисою середньовічного вчення про буття є *геоцентризм* (від грец. Γη — земля і латин. *centrum* — центр) — уявлення про те, що Земля є нерухомим центром світу.

Учення про пізнання також вирішується крізь призму релігійного сприйняття світу, ґрунтується на *ідеї Божественного одкровення*. Пізнати Бога до кінця неможливо. Проте Бог почасти розкриває себе людині через священні тексти Біблії, тлумачення яких і є основним шляхом пізнання.

Світ, продукт Божественного творення, також є до кінця непізнаваним. Навколишній світ неможливо пізнати науковим шляхом. Тільки релігійна віра, правильне (в дусі християнської традиції) тлумачення священних текстів Біблії можуть дати людині істинне знання про світ та, власне, про саму себе.

Отже, *філософські ідеали пізнання в добу Середньовіччя зводяться до тлумачення священних книг та пізнання сутності Божественного одкровення.*

Учення про людину ґрунтується на *ідеї креаціонізму* (людина — творіння Бога, від латин. *creatio* — творити) та *провіденціалізму* (від латин. *providentio* — передбачати). У межах середньовічної філософії людина, її роль та місце у світі трактуються двоїсто. З одного боку, вона — вершина Божественного творення, оскільки створена за «образом і подобою» Божою. Людина, згідно з релігійним християнським віровченням, є царем природного світу, оскільки Бог наділяє її такими визначними рисами, як: розум, душа, здатність до морального вибору (здатність розрізняти добро та зло), креаціонізм (здатність до створення чогось нового). Саме ці риси й визначають сутність людини, її божественність. Як така людина покликана царювати у світі природи, управляти Всесвітом.

З іншого боку, внаслідок гріхопадіння перших людей (Адама та Єви) й вигнання їх з Раю, людина трактується як істота слабка, ница, повністю залежна від волі Бога.

Двоїсте трактування людини — характерна особливість середньовічної філософії.

Відповідно до *ідеї провіденціалізму*, доля людини, її земне існування заздалегідь, ще до її народження, визначене Богом. Проте Він залишає людині можливість постійно здійснювати моральний вибір: обирати шлях святості чи гріховності, добро чи зло, справедливості чи несправедливості тощо; Бог ніби повсякчас випробовує людину. Таким чином, *проголошувався принцип свободи волі людини межах Божественного напередвизначення (приречення) її долі.*

Також висувалася ідея воскресіння людини з мертвих (як душі, так і тіла) у майбутньому завдяки її богоугодній поведінці.

2. Суперечка номіналістів та реалістів про природу загальних понять

Характерна особливість філософії Середніх віків — суперечка між номіналістами та реалістами про природу загальних понять, або універсалій (від латин. *universalis* — спільне, родове), що постають у вигляді ідей. Ця суперечка проходить через усю історію середньовічної філософії і, за висловом Г. В. Ф. Гегеля, «робить їй велику честь». У трактуванні універсалій виокремлюються дві схоластичні теорії, що взаємовиключають одна одну, — реалізм і номіналізм.

За твердженням **реалістів**, загальні поняття (універсалії) існують реально, утворюючи самостійний і безтілесний світ сутностей, первинний щодо людського мислення й одиничних

предметів; загальне, таким чином, існує до конкретної речі, поза нею, є її причиною, породжує її й визначає значення її в ряду інших предметів (наприклад, ідея людини зумовлює буття окремих індивідів; ідея кулеподібності зумовлює існування кулі).

Представники середньовічного реалізму — Ансельм Кентерберійський, Фома (Тома) Аквінський, Вільгельм із Шампо, Вальтер де Мортан та інші. Реалізм продовжує «лінію Платона» — ідеалістичну тенденцію у західноєвропейській філософії.

Номіналісти (від латин. *nomina* — ім'я) проводять у середньовічній філософії «лінію Демокріта» — лінію матеріалізму та раціоналізму. Вони вважають, що справжніми є лише речі, що чуттєво сприймаються, а не їх ідеї — загальні поняття (універсалії). Універсалії не мають реального (незалежного від матеріальних речей) існування. Вони — лише назви або імена реально існуючих речей. Загальні поняття породжені людським мисленням і можуть існувати лише у людському розумові, тобто, ідеально, а не реально. Тому будь-яка ідея є словесною, а не онтологічною реальністю.

Представники середньовічного номіналізму: Іоанн Росцелін, Жан Буридан, А. де Сешаль, Петро Іспанський та інші.

Варто зазначити, що *полеміка між реалізмом та номіналізмом виникла в результаті осмислення суто теологічної проблеми: характеру реальності Святої Трійці. Якщо реалізм наполягав на реальності саме єдиного Бога, що має три «лики», або іпостасі (Отець, Син і Дух Святий), то номіналізм вважав реальними лише ці іпостасі (виміри) Бога, вважаючи, що кожна з них може існувати окремо та самостійно, заперечуючи, таким чином, реальність Божественної єдності. Зауважимо при цьому, що догмат триєдності Бога — один з основних у християнському віровченні. Цілком зрозуміло, що офіційна церква не могла погодитися з такими єретичними думками, а тому повністю підтримувала позицію реалізму.*

З часом з'явилися компромісні, помірні версії крайніх форм реалізму та номіналізму, що відповідають логіці подальшого філософського розвитку. Згідно з **поміркованим реалізмом** *Фоми Аквінського (1225–1274)*, універсалії існують троїсто: до речей (*ante rem*), у розумі Бога, у речах (*in re*) як їхні сутнісні смисли і після речей (*post rem*) як поняття про них у розумі суб'єкта пізнання.

Поміркований номіналізм або концептуалізм представлений схоластами *П'єром Абеляром (1079–1142)*, *Дунсом Скотом (1265/66–1308)* та *Вільямом Оккамом (1285–1349)*. Цей різновид номіналізму заперечує самостійне, поза природою й людиною існування універсалій, але й не зводить його (існування) до емпіричної даності предмета; він визнає реальність загального поняття як певне цілісне розумове узагальнення індивідуальних речей. Отже, загальне похідне від одиничних речей, існує після них як знання про їхні спільні та повторювані ознаки.

Дискусія між номіналістами та реалістами мала неабияке значення для подальшого розвитку філософії, оскільки актуалізувала проблему взаємозв'язку категорій одиничного й загального.

Реалісти, говорячи про реальне існування триєдиного Бога, по суті, обґрунтовували об'єктивно-ідеалістичну тезу про незалежне від матеріально-чуттєвого світу реальне існування ідеального (загальних понять, універсалій). Номіналісти ж, обґрунтовуючи реальність трьох іпостасей Господа Бога, відстоювали реальне існування одиничного, окремих речей і явищ. Зрештою, це приводило номіналізм до матеріалістичної тези про об'єктивну реальність матеріально-чуттєвого світу, що постає у вигляді сукупності окремих речей (явищ, предметів, процесів тощо).

Отже, **домінантою середньовічного філософського світогляду є теоцентризм**: у центрі уваги філософів — Бог як найвища досконалість та першооснова всього суцього; усі основні поняття середньовічного філософського мислення співвіднесені з Богом та визначаються через Нього. Служіння Богу розглядається як основа моралі, уподібнення Йому — як найвища мета людського життя.

3. Періоди в розвитку середньовічної філософії: специфіка, основні представники, засадничі ідеї

Загалом, у розвитку філософії Середніх віків прийнято виділяти три етапи: апологетику, патристику, схоластику.

Для апологетики (від грец. *απολογία* — захищати, обґрунтовувати) є характерним захист християнського віровчення від нападів язичників, світських володарів, які сповідували політеїзм, та філософів, що виступали критиками канонів і постулатів християнства. Вона постає як особливий вид філософської аргументації, спрямований на обґрунтування християнського віровчення за допомогою філософських засобів. (II–III ст.).

Представники апологетики: Афіногор, Іпполіт, Іринеї, Климент Александрійський, Юстин-філософ, Татіан, Теофіл, Мінуцій Фелікс, Тертуліан Карфагенський та інші.

Найперші апології були написані приблизно в середині II століття. Один із перших апологетів, **Юстин-філософ**, у своїй «Апології» доводить пріоритет християнства перед язичницькою філософією, розвиваючи аргументацію апологетики за допомогою доказів від універсальності, простоти, єдності, авторитетності та стародавності, які найбільш поширеними в апологетичній аргументації, проте не єдиними. В унісон йому висловлюється й інший апологет — **Климент Александрійський**, який зазначає: «Вчення, що супроводжується доказом, настільки в душі дослідника утверджує віру, що він відмовляється й уявляти собі справу інакше. Якщо вчення віри, що ми маємо, ми доказами обґрунтуємо, то це від різних обманщиків нас убереже, не допустить, щоби від маячні їх ми збилися з пантелику» [«Строматы». I, 3–7]¹.

Татіан, сучасник Юстина, продовжує лінію аргументації, обстоюючи християнство. При цьому він зазначає, що розірваність мудрості — це головна вада язичницької філософії. Не знаючи Бога, філософи сперечаються між собою, заперечуючи один одного. Саме тому такими химерними та суперечливими є їхні думки, такими аморальними є, власне, вони самі, бо їхні вчення завжди йшли врозріз із дійсністю: Діоген помер від ненажерливості, Арістипп був розпусником, Сократа присудили до смерті за розбещення молоді тощо. З легкої руки апологетів у філософську аргументацію входить принцип «мета виправдовує засоби». Й такими засобами стали «*argumentum ad personam*», тобто, аргументація через звернення до особистості, алегорії, тлумачення та відверті закиди.

Апологет **Афіногор** до навернення у християнську релігію належав до кагорти язичницьких філософів і, будучи сучасником Марка Аврелія, покладався на його освіченість, захищаючи християн від переслідувань. У своєму «Клопотанні про християн» він прагне звільнити їх від звинувачення у створенні заколотів, канібалізмі, інцесті та в... атеїзмі. У центрі його апологетичної аргументації — спростування позірнього атеїзму християн. Його докази можна звести до чотирьох основних:

- християни вірять в єдиного Бога, але монотеїзм не означає атеїзм;
- кращі грецькі філософи та поети були монотеїстами (серед них імена Платона, Арістотеля, Софокла, Евріпіда, що були близькими по духу Марку Аврелію);
- монотеїзм — більш логічна та адекватна система вірування, що відповідає релігійному пізнанню;
- якщо греки-монотеїсти користуються повагою, то чому в цьому відмовлено християнам-монотеїстам?

Аргументи Афіногора на користь християнства також зібрані за принципом «*pro*» і «*contra*», і чим більше фактичних та історичних погрішностей допускається в одному з них, тим переконливішими здаються ствердження в інших. Решта аргументів Афіногора, хоча з точки зору сучасності й не здаються оригінальними, проте для свого часу були новітніми, оскільки передували тим чи іншим аспектам доказу буття Бога, що були здійснені філософами за добрих півтори тисячі років.

¹ Хрестоматія по філософії: Учебное пособие / Отв. ред. и сост. А.А.Радугин. — М.: Центр, 1998. — С. 97.

Якщо апологетику християнського філософа Афіногора можна назвати міркуваннями, не позбавленими своєї обґрунтованості, то апологія **Теофіла** — зовсім інша. Він однозначно прирівнював сенс мудрості до віри в одкровення, використовуючи при цьому «доказ за аналогією». Наприклад, аналогія, що стала пізніше популярною, склала основу такої аргументації: «Як земного царя не всі бачать, проте всі знають за його законами, указами, арміями та зображеннями, так і ти, якщо хочеш знати Бога, пізнавай його через його справи»².

Апологет **Мінуцій Фелікс** усі свої аргументи спрямував проти язичницького філософа Цецилія, склавши з них свій трактат «Октавій». Він використовує аргументи, спрямовані проти стріл, що націлені у християнську догматику, проти закидів щодо недоступності теоретичного пізнання релігійних таїнств. Відбиваючи цілеспрямовані напади на християнський світогляд, Мінуцій підготував підґрунтя для **Квінта Септімія Флоренса Тертуліана** (бл. 160–222) — класика апологетики. *Роздуми Тертуліана — це квінтесенція апологетики*. Їх можна звести до таких положень:

— християнська віра відповідає вимозі простоти, оскільки містить собі істину в уже готовому вигляді, й тому не потребує ні доказу, ні перевірки;

— християнська віра не потребує тлумачення Євангелій; усе має розумітися буквально, навіть якщо це суперечить логіці, досвіду та природному порядку речей. (Показовим у цьому сенсі є такий вислів Тертуліана: «Ми не маємо потреби ні в будь-якому божестві після Ісуса Христа, ні у вишукуваннях після Євангелія. Віруючи них, ми не хочемо нічому іншому вірити, думаємо навіть, що більш і вірити нічому»³.);

— правило чистої віри зводиться до наступного: не знати нічого — означає знати все;

— основний принцип віри (постулат) — «*Credo quia absurdum est*», що в перекладі з латини означає: «*Вірую, тому що абсурдно*». (Варто зазначити, що автентичного вислову в текстах Тертуліана немає. Натомість у нього можна прочитати такі слова: «Син Божий був розп'ятий — ми не соромимося цього, бо це соромно; і вмер Син Божий, — ми віримо в це, тому що це абсурдно; й будучи похований, він воскрес — це правильно, бо це неможливо»⁴. Цей парадокс узятий із Нового Заповіту, а саме: з Послань апостола Павла. Згодом він став відомим афоризмом «*Credo*», тобто, «*Вірую*», «*Вірю, тому що абсурдно*», який найбільш повно та точно відображає сутність релігійно-філософських поглядів Тертуліана);

— християнський Бог є триєдиним (має три «лики», іпостасі): Бог-Отець, Бог-Син, Святий Дух;

— християнська етика ґрунтується на ідеї свободи, свободи морального вибору людини та необхідності покаяння першородного гріха.

Більшість своїх теоретичних робіт Тертуліан присвятив саме питанням християнської етики, ґрунтованим, на його думку, на свободі, свободі морального вибору людини й необхідності подолання людством першородного гріха. Теолог вважав, що саме свобода вибору між добром і злом, яку мала людина колись, призвела до скоєння першородного гріха. Водночас, володіючи свободою вибору між гріхом і святістю, добром чи злом, справедливістю чи несправедливістю тощо, людина спроможна все-таки здійснити правильний вибір і, таким чином, покаятися гріхопадіння перших людей та власні гріховні вчинки. У подальшому ідея необхідності скеровувати власну свободу вибору стала засадничою та визначальною у процесі формування правових відносин у суспільстві⁵.

Основні праці Тертуліана: «Апологетик», «Про душу», «Проти Маркіона», «Про плоть Христа», «Про свідчення душі».

Отже, *апологетика за допомогою прийомів античної філософії та логічного доведення християнських істин захищала християнство, щоб утвердити його в суспільстві. Своїм головним завданням апологети вважали доведення того, що язичницьке віровчення не є істин-*

² Цит. за: Майоров Г.Г. Формирование средневековой философии. — М.: Мысль, 1979. — С. 69.

³ Хрестоматия по философии: Учебное пособие / Под ред. и сост. А. А. Радугин. — М.: Центр, 1998. — С. 95.

⁴ Тертуллиан. Избранные сочинения / Отв. с лат. / Общ. ред. и сост. А. А. Столярова. — М.: Прогресс, Культура, 1994. — С. 144.

⁵ <http://lektsii.org/3-139846.html>

ним, антична філософія є суперечливою, найкращі античні філософи (Сократ, Платон, стоїки) передбачили ідеї християнства, а теологія, що доводить Божі істини, є єдино правильною, порівняно з античною мудрістю.

Сутність апологетики — апологія віри, її примату над знанням. Примат (домінанта) віри над знанням є беззаперечним і, по суті, доказу не підлягає. А якщо у низці аргументів і звучить «доказ» домінанти віри, то здійснюється це зовсім не за допомогою факту чи логіки.

Апологетика створила підґрунтя для подальшого етапу в розвитку середньовічної філософії — патристики.

Для патристики (від латин. *padre* — батько, отець) є характерним обґрунтування положень (канонів) християнського віровчення та поширення його серед загалу. При цьому пріоритет в осмисленні християнських догм надавав вірі, а не розумові (IV–X ст.).

Представники патристики: *Василь Великий, Іоанн Златоуст, Іоанн Дамаскін, Августин Аврелій (Блаженний), Афанасій Александрійський, Григорій Ніський, Григорій Назіанзин та інші.*

*Представники патристики розробляли головні проблеми та догмати християнства, зокрема: сутність Бога та його триєдність (тринітарність); христологічна проблема (поєднання в особі Ісуса Христа характеристик Бога та людини); взаємодія релігійної віри та розуму, одкровення як спосіб отримання істини; розуміння історії як висхідного руху до найвищої кінцевої мети — Царства Небесного; антропологічні питання з огляду на Божественну благодать і гріховну сутність людини (наслідки першородного гріха); відповідальність людини за свою діяльність та вчинки; свобода волі та можливість спасіння душі; проблема походження зла в світі; виправдання Бога (теодицея), зняття з нього відповідальності за зло й перекладання на недосконалу людину; способи очищення людини від гріха й отримання Царства Небесного тощо. Погляди представників патристики — приклад цілковитого занурення філософії у теологію (від грец. *Θεός* — Бог) — вчення про Бога як першопрічину та першооснову всього суцього, абсолютну досконалість.*

Патристика — це теологізація філософії відповідно до якої Біблія, — це єдино повне зібрання всіх істин. Філософське пізнання постає тлумаченням сенсу іноскання біблійних текстів. Усі можливі істини зашифровані саме там.

Головним теоретиком патристики, систематизатором християнського віровчення був **Августин Аврелій (Блаженний)** (354–430).

Основні праці Августина Аврелія: «Сповідь», «Про блаженне життя», «Про свободу волі», «Про християнське життя», «Монологи».

Творчість Августина Блаженного виростає з античного спадку. Він сприйняв ідею Платона про боготворця, деміурга, та ідею Арістотеля про першоначало всіх начал. Це, на його думку, цілком примирює античну філософію, незважаючи на її політеїзм, з ідеологією монотеїзму. Потрібно лише продовжити цей шлях та обґрунтувати віру як вищий шлях пізнання, її примат над платонівськими ідеями та арістотелівською логікою.

Віру Августин трактує широко: це не лише віра в Бога, це й довіра, впевненість, достовірність. Августин протиставляє віру-довіру не мисленню взагалі, а мисленню, що пізнає, тобто розумінню. Віра, на його думку, є мисленням особливого роду, мисленням зі згодою, схваленням, прийняттям. Мислення, що «вірує», є адекватніше своєму об'єкту, воно не протиставлене йому, розчиняється у ньому. Відповідно, віра — вища за розум, ближча до істини. І це тому, що довіра є початковою умовою будь-якого пізнання.

Таким чином, феномен віри в Августина виходить за межі звичайної релігійної віри і стає елементом пізнавальної діяльності. Він говорить, що чим вищий авторитет, тим більша довіра до нього, тим ґрунтовніша віра. А вищим авторитетом залишається текст Святого Письма.

Якщо сутність учення апологета, богослова Тертуліана зводиться до постулату: «Вірую, тому що абсурдно», який означав, що вірити потрібно в те, що неможливо пояснити розумом, то Августин проголошує інший принцип: «*Вірю, щоб розуміти*» («*Credo ut intelligam*»). Ця відома формула стала основним мотивом усієї філософської спадщини Августина. Якщо

до нього розум принижували на угоду сліпій вірі, то він намагається сумістити віру та розум, віддаючи першій, все-таки, пріоритет. Можна сказати, що він схиляється до гармонії віри та розуму, яку згодом у розвиненому вигляді представить більш пізній середньовічний філософ — Фома (Тома) Аквінський (Аквінат) (1225/26–1274).

Основна ідея релігійно-філософської спадщини Августина — ідея Бога. Він розвиває вже намічене християнською теологією вчення про творення природи Богом з нічого актом своєї волі, своєї вільної волі. Абсолютно вільно, не спонукуваний до цього ніякою необхідністю й жодною потребою, Бог позачасовим актом творення створює речовину (матерію), простір і час. Таким чином, генетичне начало всього сущого — Бог — об'єктивно існуюча ідеальна субстанція, першоначало всього сущого. Бог не лише створив природу з нічого, але й постійно підтримує її в існуванні, безперервно відтворюючи світ через безперервне творення, відтворення природи. Без цього перманентного творення природа провалиться в небуття.

Будучи творцем природи, Бог — джерело природного порядку. Природний порядок Августина розумів як натуралізацію ідей — думок Бога до творення світу, що утворюють нисхідні сходи форм буття, починаючи з вищої, безтілесної та божественної, і закінчуючи нижчою, тілесно-матеріальною сходинкою, що ледве піднімається над небуттям.

Отже, Бог — це найвища, найдосконаліша субстанція, ідеальна форма; він існує вічно, є першопричиною всього сущого, яка творить світ з нічого, керуючись власною мудрістю; процес творення є безперервним; Бог постійно спостерігає та втручається у земні справи, без цього втручання (підтримки) світ одразу повернувся б у небуття. «Кн. XI, 6: Існує небо й земля. Вони твердять, що їх створили... Небо земля волають також, що не вони самі створили себе: «Якщо ми існуємо, — це знак, що нас створили, бо ж не було нас перед нашим існуванням, отже, ми не могли створити себе». І цей їх голос — сама очевидність.

Отже, це Ти, Господи, створив їх: Ти гарний, бо ж і вони гарні; Ти добрий, бо й вони добрі; Ти існуєш, бо й вони існують...

Це ми знаємо, і нехай дяка буде Тобі за це; а наше знання — це невігластво в порівнянні з твоїм знанням...»⁶.

Усе, що існує у світі, є благом (добром), оскільки є результатом Божественного творення, а Бог — це благо. Тому зло, що існує світі, — це брак (нестача) добра, яке має бути, брак, який виникає в результаті діяльності людини, що обрала шлях гріховності, а не святості, ницості, а не добротину. Зло, таким чином, породжене свобідною волею людини. Так Августин пояснює про яву зла у світі, що є продуктом Божественного творення, виправдовує Бога за існування зла, несправедливості, жорстокості, покладаючи відповідальність за них на людину, наділену свободою волевиявлення (*теодицея як суттєва риса релігійно-філософських поглядів Августина*).

Августин Блаженний зазначає, що перші люди — Адам та Єва — до гріхопадіння також були наділені свободою волевиявлення. Проте скористалися нею невірною, осквернили світ, що призвело, врешті-решт, до самопожертви Ісуса Христа. Адже, саме смерть Сина Божого мала подолати гріховність світу, людей.

Августин вважав, що діалог людини та Бога розпочинається усвідомлення нею своєї гріховності перед Богом, зі щирого серця каяття та бажання спокутувати свій гріх. Шлях людини до Бога, до індивідуального спасіння прокладається через щирісердну молитву як звернення до Бога, моральний вибір на користь святості, а не гріховності, виконання нею приписів церкви, а також завдяки «добрим» справам церковників, духовенства, святих. Вважаючи також, що Бог сам обирає людей до спасіння, людина, таким чином, на думку Августина, рятується й волею Бога.

У *теорії пізнання* Августин відкидає скептицизм⁷ на користь та в ім'я надприродного одкровення, що дане людині у Святому Письмі. Джерелом вічних істин є дещо вічне, тобто Бог, який

⁶ Августин (Святий). Сповідь / Юрій Мушак (пер.). — К.: Основи, 1999. — С. 215–216.

⁷ Скептицизм (грец. σκεπτικός — той, хто шукає, розглядає, досліджує) — філософський напрям, заснований у IV ст. до н. е. Пірроном з Еліди (бл. 360–270 р.р. до н.е.). Стверджуючи відносність усього сущого, скептики заперечували істинність будь-якого пізнання. Виходячи з принципу: «Нічого не стверджувати», вони заперечували всі спроби пізнання причин і відкидали всі докази.

наділяє душу людини як самими вічними істинами, так і деяким природним світлом, що осяює душу людини. У цьому осяянні, яке, щоправда, не дане всім, людина, на думку Августина, здатна безпосередньо осягнути істину, відрізнити істину та правду від оман та неправди.

У творі «Про Град Божий» Августин Блаженний, розглядаючи розвиток суспільства, репрезентував *християнське бачення світової історії*. Згідно з ученням Августина, існують два види людської спільності: Град Земний, де панує диявол, зло і гріховність, і Град Небесний, тобто християнська церква (Царство Боже на землі), що протилежний Граду Земному. Вся історія для Августина — це боротьба між прибічниками християнської церкви, які будують «Град Божий» на землі, і прибічниками сатани, який організував світське життя на землі, світську земну державу. Рано чи пізно Царство Боже перемаже царство земне. Тому головне завдання церкви — боротися зі світом диявола задля перемоги Царства Божого. Якщо загине земна держава, то на її місце заступить «вічна світова держава», що втілена в католицькій церкві. Уся світська влада, королі та імператори, мають покоритися Церкві (в особі Папи Римського). Царство Боже, на думку Августина, стане єдиною силою, яка зможе об'єднати розділений світ, гарантуючи висхідний, прогресивний розвиток суспільства. Таким чином, Августин пропагує теократичну систему (верховенство церковної влади над світською) і світове панування космополітичної організації католицизму.

Філософія історії Августина різко відрізняється від язичницьких концепцій у цій царині, для яких була характерною здебільшого ідея коловороту (або колообігу). На його думку, історія людського суспільства має початок, має сенс і має кінець, завершення. Це не безглузде повторення, як у Марка Аврелія — пізнього античного філософа. Сенс історії — у перемозі християнства у всесвітньому масштабі, у християнізації всього людства. Її початок — створення перших людей — Адама та Єви. Підґрунтям періодизації історії людства в Августина є Біблія. Він поділив історію людства на шість періодів: п'ять періодів у нього пов'язані з старозаповітною історією; шостий — почався з першого пришествя Ісуса Христа і закінчиться його «другим пришествям», Страшним судом, відокремленням грішників від праведників, а фактично обраних для спасіння від необраних для цього, після чого перші будуть приречені на вічні страждання у пеклі, а другі — на вічне блаженство в раю.

Попри свою фантастичність, філософія історії Августина підготувала теорію суспільного прогресу, що пов'язується з позитивними змінами у царині суспільної та індивідуальної моралі.

Головне у відносинах Бога та людини, людей — гріховність. Люди завинили перед Богом, інакше кажучи, є грішними. Гріх набуває метафізичного, космологічного, а не лише антропологічного значення. Люди, згрішивши перед Богом, порушивши його заборону не куштувати плід від «дерева пізнання добра та зла», отруїли всю світобудову. Вимагається покутвальна жертва Христа, щоби хоча б трохи подолати всесвітню гріховність.

Земне життя людини для Августина — гріховне й тимчасове, це лише підготовка до вічного «потойбічного» існування. Його мета — досягнення щастя, яке вона може отримати завдяки релігійній вірі й християнському містичному самовдосконаленню (самозаглибленню). Віра, таким чином, на думку Августина, має передувати раціональному розумінню світу («вірю, щоб зрозуміти»).

Отже, *Августин Блаженний став теоретиком християнського віровчення*. Головним предметом його релігійно-філософських роздумів був Бог та людина, її богоподібність. Августин пропагував ідею аскетичного способу життя заради отримання есхатологічного просвітлення та пізнання Божих істин; заснував християнську філософію історії, навівши аргументи на користь домінування церкви над державою; уперше в європейській культурі зафіксував модель морального прогресу, засадничим для якої став християнський оптимізм, пов'язаний з перемогою Царства Небесного на землі.

Наступний етап у розвитку філософії Середніх віків — схоластика (від грец. *σχολή* — школа; *σχολαστικός* — учений, тобто «шкільна» філософія), для якої є характерним осмислення догм християнського віровчення з позицій рацію (розуму). Вони не заперечуються й

не відкидаються. Філософи-схоласти лише намагаються підвести під них логічне підґрунтя, довести їх істинність за допомогою логіки. Проголошується принцип гармонії віри та розуму (XI–XV ст.).

Представники схоластики: Петро Даміані, Бернар Клерворський, Іоанн Росцелін, Ансельм Кентерберійський, Фома (Тома) Аквінський (Аквінат), П'єр Абеляр та інші.

Схоластика мала на меті довести теологічну мудрість християнського віровчення не лише за допомогою Божественного одкровення, а й раціонального мислення і насамперед філософії. Формула Петра Даміані⁸ про те, що філософія є прислужницею богослів'я, — сутність ортодоксальної схоластики. Знання, відповідно до цього, поділяється на два рівні: надприродне та природне. Надприродне знання дається в Божественному одкровенні, природне відшуковується людським розумом. Авторитетом першого слугують тексти Святого Письма (Біблії), другого — трактати Платона та Арістотеля. І на першому, і на другому рівнях уже дана «вічна істина». Її потрібно лише просто вивести з текстів, подати в усій повноті логічних наслідків, правильних міркувань та висновків. Так XII–XIV ст. складається *теорія «двоїстої істини»*, відповідно до якої існує уявлення про те, що філософія приводить людину до істини через пізнання навколишнього світу розумом, а теологія пізнає істину на ґрунті релігійної віри та одкровення.

В історії середньовічної західноєвропейської філософії першим і ледь чи не класичним схоластом вважають **Ансельма Кентерберійського** (1033–1109), якого не дарма називають «другим Августином». Як і Августин Блаженний, Ансельм відстоював тезу про примат віри перед розумом: «вірю, щоб розуміти», тобто для того, щоб вірити, навчав він, не обов'язково розуміти, але для того, щоб розуміти, необхідно вірити. Ансельм вважав, що віра не суперечить розуму і тому всі «істини одкровення» (Біблії) доступні раціональному доведенню, насамперед теза про існування Бога.

В ученні Ансельма на прикладі його аргументації прослідковується співвідношення двох типів знання. Один з них досягається за допомогою віри (перший шлях), другий — за допомогою розуму (другий шлях) (*є прихильником теорії «двоїстої істини»*). Віра передує розуму, її положення складають ідеал та норму для нього. На питання про те, для чого потрібен другий шлях (шлях розуму), відповідь така: в положеннях віри істина вже дана людині, проте у більшості випадків вона потребує пояснення. По суті, *у межах схоластики розум виступає логічним і ледь чи не технічним засобом віри; партнером віри у справі тлумачення християнських догм, а не її антиподом.*

Таким чином, *Ансельм Кентерберійський перебуває на позиціях теологічного раціоналізму. В дискусії про природу універсалій (загальних понять) — на позиціях реалізму.*

Ансельму в багатьох аспектах протистояв **П'єр Абеляр** (1079–1142) — представник ранньосередньовічного номіналізму, автор значної кількості оригінальних латиномовних філософсько-теологічних творів, таких зокрема як: «Вступ до теології», «Християнська теологія», «Пізнай самого себе», «Так і ні», «Діалектика», «Історія моїх страждань».

Якщо для ортодокса Ансельма був беззаперечним авторитет віри перед розумом («Вірю, щоб розуміти»), то для Абеляра безсумнівною була інша формула: *«Розуміти, щоб вірити»*. На його думку, можна вірити лише в те, що пізнано інтелектом, осягнуте розумом, є зрозумілим. Треба, вважав Абеляр, дослідити спочатку розумом сам зміст релігійної тези, а потім уже вирішувати, вірити в неї чи ні.

Мета пізнання — у досягненні істини. У зв'язку з цим Абеляр надавав вирішального значення в пізнанні діалектиці як мистецтву відрізнення істини від омани (заблудження). П. Абеляр пише: «Навіть <...> у християнській вірі мають місце численні заблудження, бо красномовні еретики плетивом своїх тверджень заманюють у різні секти багатьох простаків, які не будучи досвідчені в доказах, приймають подібність за істину й оману за розумне. Боротися з цією чужою у суперечках нас спонукають також і церковні вчителі, щоб те, що ми не розуміємо в писанні, ми осягали б не лише молячись Господу, а й досліджуючи це за допомогою роздумів»⁹.

⁸ Петро Даміані (1006/1007–1072) — відомий італійський середньовічний теолог (з 1828 року офіційно «учитель Церкви» та релігійний діяч).

⁹ Абеляр П. Возражения некоему невежде в области диалектики // История моих бедствий / Пер. с лат. П. О. Морозова. — М.: Издательство АН СССР, 1959. — С. 91.

Отже, *раціоналізм Абеляра схоластично-теологічний*: у центрі його уваги — докази християнських догм. Філософ вважав, що всі положення християнської віри можуть бути доведені розумом. Так принаймні Абеляр намагається трактувати таку, вочевидь «надрозумну», догму християнської церкви, як догма Трійці, де одиниця ототожнюється з трійкою. На це спрямована його «Діалектика».

У творі «Так і ні» Абеляр підібрав суперечливі один одному висловлювання церковних авторитетів, «отців Церкви»¹⁰, через що похитнувся їхній авторитет. Сам Абеляр намагався шляхом логічної обробки цих висловлювань їх примирити, перетворити, таким чином, абсолютну протилежність у відносну.

У дискусії про природу універсалій (загальних понять) *Абеляр перебуває на позиціях поміркованого номіналізму (або концептуалізму)*.

Етичні погляди Абеляра викладені в його праці «Пізнай самого себе». Філософ розрізняє: 1) схильність до поганого вчинку, 2) вольове свідоме рішення здійснити цей вчинок і 3) власне вчинок. Самі по собі схильності не хороші й не погані. Схильність до зла ще не зло і не гріх. Це лише прояв слабкості, природної моральної недосконалості людини. Вчинки також самі по собі не погані й не хороші, тому що людина може творити зло, не здогадуючись про це. Зло, на думку Абеляра, полягає в погодженні волі на завідомо лихий, злочинний і гріховний вчинок, схвалення поганої схильності. Критерій моральності для філософа, таким чином, — це злагода із сумлінням. Сумління, згідно з Абеляром, — це переживання відповідності чи невідповідності свого вчинку або бездіяльності тому, що потрібно чи не потрібно робити (говорити також). Джерелом голосу сумління, навчав він, є природний моральний закон, спільний для всіх людей від природи. Отже, сумління дане людині від природи, а через неї вже від Бога. Скоюючи зло (злочин, гріх), людина йде проти голосу сумління, приглушуючи його в собі.

В етичному вченні Абеляра підкреслюється суб'єктивна відповідальність людини, робиться акцент на усвідомленості її поведінки, обмежується сфера гріховного, прощаються нехристияни, які не знали, що творять зло.

Систематизатором середньовічної схоластики є Фома (Тома) Аквінський (Аквінат) (1225/26–1274). Фома Аквінський намагався обґрунтувати основні принципи християнської теології, спираючись на вчення Арістотеля. Причому останнє було пристосоване таким чином, що воно не вступало у протиріччя з догмами церкви.

Фома намагався поставити філософію на службу релігії (теології), водночас проводячи розмежування між філософією та релігією, знанням і вірою, він доводив можливість гармонії між знанням і вірою, необхідність їх співіснування. Так Аквінат зазначав: «...було необхідно, щоби філософські дисципліни, які отримують своє знання від розуму, були доповнені наукою, священною і ґрунтованою на одкровенні» (Фома Аквінський. Сума теології, I, q. 1, 1c); і далі: «Священне вчення є наука» (Фома Аквінський. Сума теології, I, q. 1, 1 ad 2)¹¹. Відповідно, він розрізняє істини розуму та істини одкровення (*є прихильником теорії «двоїстої істини»*).

Таким чином, Фома, з одного боку, виступає проти принципу Тертуліана: «Вірую, тому що абсурдно», який відкидав значимість розуму у справах віри, а з іншого, — підтримує Абеляра, який доводив, що релігійні догми не мають суперечити розуму, узгоджуючись з ним. *Принцип гармонії розуму та віри свідчить, що істина, яка пізнається розумом (через філософію), не має суперечити істині одкровення, яка пізнається в межах теології (релігії)*.

Прикладом взаємодії релігії та філософії, з погляду Фоми, може бути вирішення проблеми доведення існування Бога. Філософ приводить *п'ять доказів буття Бога*, які по суті мають логічну природу.

¹⁰ Отці Церкви (від грец. οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, латин. Patres Ecclesiae) — святі отці, християнські автори I–VIII ст., які відрізнялися ортодоксальністю вчення та святістю життя і шановані Церквою як вчителі віри та моралі (Афанасій Олександрійський, Василь Великий, Григорій Ніський, Григорій Назіанзин (Григорій Богослов), Августин Блаженний, Іоанн Дамаскін, Іоанн Златоуст, Амвросій Медіоланський, Сронім, Папа Григорій I Великий та інші).

¹¹ Хрестоматія по філософії: Учебное пособие / Отв. ред. и сост. А. А. Радугин. — М.: Центр, 1998. — С. 108–109.

Перший доказ — через рух. Усе, що рухається, має мати першопричину свого руху. Такою першопричиною руху («першодвигуном» або «першопоштовхом», за термінологією Арістотеля) є Бог.

Другий доказ — через причину. Усе, що існує, має мати першопричину свого існування. Такою першопричиною є Бог.

Третій доказ — через ступінь досконалості. Усе, що існує у світі, має ступінь досконалості (від простого до складного, від меншого до більшого, від менш досконалого до більш досконалого). Отже, у світі має існувати найбільша, абсолютна досконалість, і нею є Бог.

Четвертий доказ — через випадковість і необхідність. Усе в світі існує не випадково, а з необхідністю. Отже, має існувати перша необхідність — Бог.

П'ятий доказ — через сенс (доцільність). Усе, що існує, має сенс (доцільність) існування. Отже, існує найвища доцільність, яка надає сенс усьому сущому, — Бог.

Досліджуючи *проблему буття*, Фома Аквінський опирається на вчення Арістотеля та християнську догму про створення світу загалом та окремих речей, що в ньому існують, Богом, актом його волі.

Услід за Северином Боецієм (бл. 480–524), він розробляє *вчення про есенцію та екзистенцію* — одне із засадничих у католицькій релігійній філософії.

Згідно з цим ученням, *сутність (есенція)*, «чиста ідея» предмета або явища, є сукупністю певних ознак (властивостей, рис), що існують у розумі Бога (як Божий задум). *Існування (екзистенція)* є, власне, сам факт буття предмета. Щоб та чи інша сутність отримала існування, вона має бути причетною до буття, простіше кажучи, має бути створеною за Божою волею.

Отже, будь-який предмет (явище, процес тощо) є сутністю, яка набула існування в результаті Божого волевиявлення. Бог, що надає сутності можливого існування, може позбавити її такої здатності. Тому світ не є постійним у своїх істотних проявах. Світ загалом, кожна окрема річ у ньому постійно змінюються. Незмінним залишається лише сам Бог, у якому сутність та існування збігаються, є тотожними один одному.

Розрізняючи вслід за Арістотелем актуальний та потенціальний стани, Фома розглядає буття як перший з актуальних станів. У будь-якій речі стільки буття, скільки в ній актуальності. Відповідно, він вирізняє *чотири рівня буттєвості речей* (залежно від ступеня їх актуальності, що виражається в тому, яким чином форма, тобто актуальне начало, реалізується в речах).

На найнижчому рівні форма, згідно з Фомою, складає лише зовнішню визначеність речі; сюди належать неорганічні стихії та мінерали (нежива природа). На наступному шаблі форма постає як кінцева причина речі, якій тому й притаманна доцільність; остання названа Арістотелем «рослинною душею», яка ніби формує тіло зсередини, — такими є рослини. Третій рівень — тварини; тут форма є дієвою причиною, тому суще містить у собі не лише мету, а й початок діяльності, руху.

На усіх трьох шаблях форма по-різному поєднується з матерією (*привходить* у матерію), організовуючи та одушевлюючи її.

Нарешті, на четвертому шаблі форма постає вже не як організуючий принцип матерії, а сама по собі, незалежно від матерії. Це дух, чи розум, розумна душа. Не будучи пов'язаною з матерією, людська розумна душа не гине зі смертю тіла. Тому розумна душа носить Фоми ім'я «самосущого». На відміну від неї, чуттєві душі тварин не є самосущими, а тому вони не мають дій, що є специфічними для розумної душі, здійснюються лише самою душею, окремо від тіла, — мислення та воління. Всі дії тварин, як і багато дій людини (крім мислення та акту волі), здійснюються за допомогою тіла. Тому душі тварин гинуть разом із тілом, тоді як людська душа — безсмертна, вона є найшляхетнішим із того, що створено у природі.

Наслідуючи Арістотеля, Фома розглядає розум як найвищий із людських добродійств, убаचाючи і в самій волі насамперед її *розумну* визначеність, котрою, на його думку, є здатність розрізняти добро та зло. Як і Арістотель, Фома вбачає у волі *практичний розум*, тобто розум, спрямований на дію, а не на пізнання, що скеровує наші вчинки, нашу життєву поведінку, а не теоретичну установку, споглядання.

У світі Фоми істинно сущими виявляються, зрештою, індивідууми, люди. Цей своєрідний персоналізм визначає специфіку томістської онтології (філософського вчення про буття). Починаючи з Бога, який чистим актом буття, й закінчуючи найменшою зі створених сутностей, кожне суще наділене відносною самостійністю, яка зменшується мірою руху вниз, тобто зі зменшенням актуальності буття істот, що розміщуються на ієрархічній драбині.

Таким чином, відповідно до філософії буття Фоми Аквінського, всі предмети у світі суть єдність матерії та форми (idei). При цьому форма (ідея) постає визначальною першоосновою, а матерія лише увібрана в цю форму. Форма (ідея) є водночас метою, заради якої Бог створює предмет. Ідея (форма предмета) завжди троїста: вона існує в Божому розумі, у самому предметі та у сприйнятті людини (її пам'яті).

Вчення про людину. Кожна людина (особа) — це поєднання душі тіла. Душа є нематеріальною і несубстанційною, вона отримує свою завершеність лише через поєднання з тілом. Людська особистість для Фоми Аквінського є найшляхетнішою в усій розумній природі. Сенс життя людини — любов до Бога.

Учення Фоми було достатньо впливовим у Середні віки, римська церква визнала Аквіната святим. Учення Фоми Аквінського було відроджене у ХХ столітті під назвою «неотомізм» і стало однією з найвпливовіших течій католицької філософії на Заході.

Основні праці Фоми Аквінського: «Сума теології», «Філософська сума (про істини католицької віри проти язичників)».

Отже, схоластика — це релігійно-філософський світогляд, який характеризується підпорядкуванням філософії теології, поєднанням догматичних положень з раціональним та логічним обґрунтуванням.

4. Характерні риси та значення філософії епохи Середньовіччя

Особливості філософії епохи Середньовіччя:

- постає як синтез двох традицій: християнського віровчення та античної філософії;
- має яскраво виражений релігійний, ідеалістичний характер, ґрунтована на теоцентризмі;
- є схоластичною, тобто поставленою на службу теології; розвивається під знаком примата віри над знанням, а головною формою пізнання вважається Божественне одкровення, що подається у Святому Письмі (Біблії);
- «занурення» філософії в теологію призводило інколи до висновків про конфронтацію віри та знання (П. Абеляр, Сігер Брабантський);
- певна обмеженість, апологетизм¹² та догматизм¹³;
- двоїсте трактування людини;
- суперечка між реалістами та номіналістами про природу загальних понять (універсалій);
- казуїстика¹⁴;
- геоцентрична система світобудови.

Середньовічний номіналізм (Д. Скот, В. Оккам, Ж. Бурідан, Нікола Отрекуррейський та інші) став провісником матеріалізму Нового часу. Наголос на індивідуальному і чуттєво-конкретному, по-перше, пробуджував сумнів у надчуттєвих і бездоказових істинах богослів'я, готуючи тим самим підґрунтя для виникнення просвітницького і методологічного скептицизму Відродження та Нового часу; по-друге, номіналістичний погляд на світ сприяв становленню світського раціоналізму та дослідницької науки. Фактично, середньовічні номіналісти — перші вчені й природознавці у новоевропейському значенні цього слова.

¹² Апологетизм — прагнення до виправдання, захисту яких-небудь ідей, поглядів тощо.

¹³ Догматизм — спосіб мислення, що оперує незмінними поняттями, формулами, без урахування нових даних практики та науки, конкретних умов місця та часу, тобто, ігноруючий принцип творчого розвитку та конкретності істини.

¹⁴ Казуїстика — застосування окремих випадків загальних догматичних положень; спритність у доведенні хибних та сумнівних положень, хитроплетених у суперечці; крутість.

Оновлене вчення Фоми Аквінського — неотомізм — слугує офіційною філософською доктриною сучасного Ватикана.

Середньовічна філософська думка сприяла розвитку логічної та етичної проблематики, що є актуальними дотепер.

Отже, філософія епохи Середньовіччя постає як синтез двох традицій: християнського віровчення та античної філософії. Вона має яскраво виражений релігійний, ідеалістичний характер, ґрунтується на теоцентризмі.

Характерна особливість філософії Середніх віків — суперечка між номіналістами та реалістами про природу загальних понять, або універсалій, яка мала велике значення для подальшого розвитку філософії, оскільки актуалізувала проблему взаємозв'язку категорій одного й загального. Загалом розвиток філософії Середніх віків прийнято ділити на три періоди: апологетику, патристику, схоластику.

Для апологетики (II–III століття) характерний захист християнського віровчення від нападів язичників, світських володарів, які сповідували політеїзм, та філософів, що виступали критиками канонів і постулатів християнства. Апологетика постає як особливий вид філософської аргументації, спрямований на обґрунтування християнського віровчення за допомогою філософських засобів. Сутність апологетики — апологія віри, її примату (домінанти) над знанням. Представники апологетики: Афіногор, Іпполіт, Іринеї, Климент Александрійський, Юстин-філософ, Татіан, Теофіл, Мінуцій Фелікс, Тертуліан Карфагенський та інші.

У період патристики (IV–X ст.) здійснювалось обґрунтування положень (канонів) християнського віровчення та поширення його серед загалу. При цьому пріоритет в осмисленні християнських догм віддається вірі, а не розумові. Патристика постає як теологізація філософії, відповідно до якої Біблія — єдино повне зібрання всіх істин. Представники патристики: Василь Великий, Іоанн Златоуст, Іоанн Дамаскін, Августин Аврелій (Блаженний), Афанасій Александрійський, Григорій Ніський, Григорій Назіанзин та інші.

Схоластика (XI–XV ст.) характеризується підпорядкуванням філософії теології, поєднанням догматичних положень з раціональним та логічним обґрунтуванням. Проголошується принцип гармонії віри та розуму. Схоластика, таким чином, мала на меті довести теологічну мудрість християнського віровчення не лише за допомогою Божественного одкровення, а й раціонального мислення й насамперед філософії. Представники схоластики: Петро Даміані, Бернар Клерворський, Іоанн Росцелін, Ансельм Кентерберійський, Фома (Тома) Аквінський (Аквінат), П'єр Абеляр та інші.

Середньовічна філософська думка сприяла розвитку логічної та етичної проблематики. Так у Середні віки почався процес формування поняття «Я», що стало відправним пунктом у раціоналізмі Нового часу. Оновлене вчення Фоми Аквінського — неотомізм — слугує офіційною філософською доктриною сучасного Ватикана.

Ключові слова: Середньовіччя, християнство, антична філософія, «лінія Демокріта», «лінія Платона», монотеїзм, Божественне творення, Божественне одкровення, провіденціоналізм, Біблія, Бог, геоцентризм, універсалія, номіналізм, реалізм, поміркований реалізм, поміркований номіналізм (концептуалізм), принцип свободи волі, Свята Трійця, теоцентризм, одиничне, загальне, апологетика, патристика, схоластика, теодицея, теорія «двоїстої істини», раціоналізм схоластично-теологічний, «отці Церкви», п'ять доказів буття Бога, принцип гармонії віри та розуму, сутність (есенція), існування (екзистенція), практичний розум, матерія, форма, неотомізм.

Питання для самоперевірки

1. Котрий із напрямків філософії еллінізму можна вважати теоретичною передумовою християнського світогляду?

2. Учення яких античних філософів вплинули на розвиток філософської думки Середньовіччя?

3. Які провідні ідеї християнського монотеїзму визначають філософські вчення про буття, пізнання та людину в добу Середніх віків?
4. Розкрийте сутність поглядів середньовічних реалістів, вказавши їх імена.
5. Розкрийте сутність поглядів середньовічних номіналістів, вказавши їх імена.
6. Розкрийте сутність концептуалізму (поміркованого номіналізму), вказавши імена його представників.
7. Чим була зумовлена суперечка між номіналістами та реалістами в добу Середніх віків?
8. Назвіть етапи розвитку середньовічної філософії, коротко охарактеризуйте їх.
9. Кого прийнято називати «отцями Церкви»? Назвіть їх імена.
10. Дайте характеристику релігійно-філософського вчення Августина Блаженного.
11. Дайте коротку характеристику вчення Фоми Аквінського.
12. Назвіть основні риси філософії Середньовіччя.
13. Як вплинула філософія Середньовіччя на подальшу генезу світової філософської думки?
14. Як називається напрям філософії XIX–XX ст., що ґрунтується на вченні Фоми Аквінського?

Рекомендована література

1. *Абеляр Петр*. Возражения некоему невежде в области диалектики // История моих бедствий / Пер. с лат. П. О. Морозова. — М.: Издательство АН СССР, 1959. — 256 с.
2. *Августин* (Святой). Сповідь / Юрій Мушак (пер.). — К.: Основи, 1999. — 319 с.
3. *Дионисий Ареопагит*. О небесной иерархии / Пер. М. Г. Ермаковой под ред. А. И. Зайшева. — С. Пбг: Глаголь: Университетская книга, 1997. — 188 с.
4. *Кентерберийский Ансельм*. Сочинения / Пер. И. В. Купреевой. — М.: Канон, 1995. — 400 с.
5. *Ранние отцы церкви*. — Брюссель: «Жизнь с Богом», 1988. — 734 с.
6. *Роттердамський Е.* Похвала Глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з лат. В. Литвинова, Й. Кобова. — К.: Основи, 1993. — С. 13–106.
7. *Тертуллиан*. Избранные сочинения / Пер. с лат. / Общ. ред. и сост. А. А. Столярова. — М.: Прогресс, Культура, 1994. — 448 с.
8. *Фома Аквинский*. Доказательства бытия бога в «Сумме против язычников» и «Сумме теологии». — М.: ИФНРА-М, 2000. — С. 33–77.
9. *Історія філософії*. Словник. / За заг. ред. В. І. Ярошовця. — К.: Знання України, 2005.
10. *Кондзьолка В. В.* Історія середньовічної філософії: Навчальний посібник. — Львів: Світ, 2001. — 320 с.
11. *Майоров Г. Г.* Формирование средневековой философии. — М.: Мысль, 1979. — 433 с.
12. *Мир философии*. Книга для чтения. — М.: Политиздат, 1991. — Ч. 1. — С. 14–15, 193–197, 483–485, 612–615 — Ч. 2. — С. 9–14, 91–92, 375–377.
13. *Пашук А. І.* Нариси з історії філософії середніх віків. Академічний курс: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / А. І. Пашук; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. — К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2007. — 712 с.
14. *Рассел Б.* Історія західної філософії / Пер. з англ. Ю. Лісняка, П. Тарашука. — К.: Основи, 1995. — 759 с.
15. *Філософський енциклопедичний словник* / За ред. Шинкарука В. І. — К.: Абрис, 2002.
16. *Хрестоматія по філософії: Учебное пособие* / Отв. ред. сост. А. А. Радугин. — М.: Центр, 1998. — 432 с.

Електронні ресурси

1. [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу: www.mts.edu.27.ru/biblio/Phil/colection/pdf/1991_chanyshhev.pdf
2. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.klex.ru/c9w [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу: yanko.lib.ru/books/philosoph/reale_antiseri-1-2_tom-antic-srednevekovie-2003-81.pdf

Северин-Мрачковська Л. В., 2019